

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2: 81'374

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.2.1>

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ В 60-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LEXICOGRAPHY IN THE 60s OF THE TWENTIETH CENTURY

Паночко М.М.,*orcid.org/0000-0002-1707-0975**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка***Легка Л.І.,***orcid.org/0000-0001-5462-3746**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української мови**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

У статті висвітлено закономірності становлення й розвитку української лексикографії 60-х років ХХ ст. у контексті розвитку сучасної української літературної мови. Відображення лексичного складу літературної мови на певному етапі її історичного розвитку є одним із найвідповідальніших завдань словника будь-якої мови. Час «хрущовської відлиги» став другим періодом піднесення української лексикографії, який можна чітко корелювати з історичним періодом зростання національної свідомості й активності українців. Якщо за період 40–50-х років ХХ ст. середньорічний випуск українських словників становив 5 назв, то в 60-х роках він сягнув у середньому 20 назв за рік. Крім того, цінні словникові напрацювання публікувала й українська діаспора Канади, США, Франції. Надзвичайно цінним енциклопедичним довідником стала «Енциклопедія українознавства», яку видавало Наукове товариство імені Тараса Шевченка за кордоном. Саме ця праця стимулювала до появи в 60-х роках на території радянської України цілої низки україномовних енциклопедичних видань. Також у 60-х роках відбувалася підготовка до видання багатомовного «Словника української мови» – цінного лексикографічного набутку української лексикографії ХХ ст.

У дослідженні здійснено опис і науковий аналіз основних українських перекладних словників 60-х років ХХ ст., показано значення лексикографічної роботи другої половини ХХ ст. в історії української літературної мови, зокрема в історії її лексикографії. Описано мегаструктуру та мікроструктуру двомовних словників досліджуваного періоду, розглянуто основні набутки й недоліки «Російсько-українського словника» 1969 року.

Зазначимо, що, незважаючи на русифікаторські тенденції, українська лексикографія 60-х років ХХ ст. заклала міцний фундамент для всебічного розвитку цього складника мовознавства періоду незалежної України, продемонструвала тяглість національних традицій у словникарстві.

Ключові слова: словник, українська лексикографія, перекладні словники, мегаструктура словника, мікроструктура словника.

The article highlights the patterns of formation and development of Ukrainian lexicography of the 60s of the twentieth century in the context of the modern Ukrainian literary language development. Reflection of the lexical structure of literary language at a certain stage of its historical development is one of the most important tasks of the dictionary of any language.

The time of the “Khrushchev thaw” was the second stage of the rise of Ukrainian lexicography, which can be correlated with the historical period of growth of national consciousness and activity of Ukrainians. If in the 40–50s of the twentieth century the average annual issue of Ukrainian dictionaries was 5 titles, in the 60s it reached nearly 20 titles per year. In addition, valuable dictionaries were published by the Ukrainian diaspora in Canada, the United States, and France.

“The Encyclopedia of Ukrainian Studies”, published by the Taras Shevchenko Scientific Society Abroad, became an extremely valuable encyclopedic reference book. It was this work that stimulated the appearance of a number of Ukrainian-language encyclopedic publications on the territory of Soviet Ukraine in the 1960s. Also in the 60s the preparation for the publication of a multi-volume “Dictionary of the Ukrainian language” took place. It was a valuable lexicographic achievement of Ukrainian lexicography of the twentieth century.

In our study, a description and scientific analysis of the main Ukrainian translation dictionaries of the 60s of the twentieth century has been provided. The importance of lexicographic work of the second half of the twentieth century in the history of the Ukrainian literary language, in particular, in the history of its lexicography has been shown. The mega- and micro-

structures of bilingual dictionaries of the studied period have been described. The main achievements and shortcomings of the "Russian-Ukrainian Dictionary" (1969) have been considered.

It should be noted, that despite the Russification tendencies, the Ukrainian lexicography of the 60s of the twentieth century laid a solid foundation for the comprehensive development of this component of linguistics of the period of independent Ukraine. It demonstrated the longevity of national traditions in lexicography.

Key words: dictionary, Ukrainian lexicography, translation dictionaries, megastructure of a dictionary, microstructure of a dictionary.

Постановка проблеми й обґрунтування актуальності її розгляду. Лексикографічні дослідження мають своїм об'єктом основний елемент мови – слово, адже всякий словник незалежно від його типу й розміру містить більшу чи меншу кількість слів з усього словникового складу цієї мови (або цих мов, коли словник не одномовний). Отже, розгляд історії лексикографії, крім висвітлення фактів, повинен давати й оцінку їх з урахуванням певних методологічних поглядів на мову і слово.

Українська лексикографія, як і лексикографія кожної мови, розвивалася у зв'язку з потребами мовного й культурного життя суспільства, у зв'язку зі станом української мови, особливо мови літературної. Зауважимо, що стан української літературної мови залежав від тих суспільних, політичних і культурних умов, у яких перебувала наша країна протягом усього її історичного розвитку.

Як окрема галузь українського мовознавства, що має свій метод і теорію, національна лексикографія остаточно склалася й сформувалася у ХХ ст. в процесі створення фундаментальних словникових праць із попередньою науковою розробкою їх основних ідей і концептуальних положень. У процесі творчої взаємодії й обміну досвідом практичної й теоретичної словникової роботи лексикографій слов'янських народів у результаті тісних наукових контактів і творчого використання досягнень світових словникових надбань українська лексикографія кожною новою працею зміцнювала своє науково-суспільне значення та авторитет у лінгвістичній науці. Це особливо проявилось в 60-х роках ХХ ст., у період «відлиги» й фактичного відродження національної лексикографії.

Актуальність будь-якого лексикографічного дослідження зумовлена необхідністю відтворити цілісну картину формування української лексикографічної науки ХХ ст., дослідити її впливи на сучасний стан українського словникарства. Важливою ланкою у ствердженні тяглості процесу становлення українського словникарства залишаються 60-ті роки ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії української лексикографії ще

потребують детального висвітлення. Українські мовознавці (П. Горецький [1], О. Демська [3], Л. Гумецька [2], А. Москаленко [7], Л. Паламарчук [8] та ін.) переважно розглядали тільки деякі українські лексикографічні праці або ж висловлювали короткі зауваження про них. У більшості монографій і підручників із лексикографії подано лише стислий огляд українського словникарства, де розглянуті двомовні перекладні українсько-російські та російсько-українські словники ХХ ст. й охарактеризована праця над словниками в українському мовознавстві середини ХХ ст. Але, на жаль, подібні огляди української лексикографії майже зовсім обминають лексикографічні напрацювання української діаспори, а також розглядають тільки загальномовні (інколи термінологічні) словники, але майже нічого не повідомляють про словники мови окремого письменника, етимологічні словники, історичні словники тощо.

Крім того, небагато є і бібліографічних покажчиків з української лексикографії. У 1999 році у Львові був виданий покажчик Т. Кульчицької [6], а у 2020 році в Києві вийшов з друку бібліографічний покажчик Дмитра Пилипчука «Словники української мови: 1596–2018» [9], укладений за принципами максимальної повноти. Покажчик охопив видання «за період з 1596 до 2018 років включно і містив 9244 бібліографічні нотатки» [9, с. 12].

Формулювання мети й постановка завдань статті. Мета дослідження – простежити розвиток української лексикографії 60-х років ХХ ст., виявити основні тенденції її формування та розвитку на прикладі перекладних словників.

Завдання статті: описати й проаналізувати основні українські словники 60-х років ХХ ст., виявити їх вплив на сучасну національну лексикографію; висвітлити основні тенденції розвитку українського словникарства в Україні та діаспорі в десятиліття суспільно-політичної та мовно-культурної «відлиги».

Виклад основного матеріалу. Кінець 40-х – початок 50-х років ХХ ст. відзначався значним звууженням лексикографічної роботи, що було зумовлено сталінськими репресіями проти українських мовознавців, згортанням усіх набутоків «українізації» та значною уніфікацією питомої

української лексики в словниках (з домінуванням русизмів, обмеженням діалектної лексики й народної синоніміки тощо).

Основним загальномовним словником 40–50-х рр. ХХ ст. став «Російсько-український словник» 1948 року за редакцією М. Калиновича (бл. 80 000 слів). У 1953 році започатковано видання шеститомного «Українсько-російського словника» за редакцією І. Кириченка. На жаль, на виконання політики партії «на мовному фронті» реєстр українських слів у цих словниках був «звільнений» від історизмів, архаїчних слів, релігійних термінів, слів спеціального вузького вжитку, народних синонімів тощо. Були усунені й слова, «спеціально утворені для підсилення розбіжності між двома мовами, російською й українською» [7, с. 131] (тобто питомі українізми), діалектизми та численні запозичення (полонізми, германізми, латинізми). Це були типові «російсько-російські словники», які чітко дотримувалися вказівок партії на «мовно-ідеологічному фронті» й були позбавлені багатьох самобутніх рис української мови.

Наприкінці 50-х років відбулися певні зрушення в лексикографічній роботі в Україні. Цьому значно сприяв і друк фотомеханічним способом з видання 1907–1909 років «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка. З початку 1960-х років значно розширилася лексикографічна робота й з'явилися нові типи українських словників.

У 1960 році опубліковано «Короткий словник синонімів української мови» П. Деркача, «Словник полтавських говорів» В. Ващенко, «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» Й. Дзєндзелівського, «Російсько-український гідротехнічний словник» (Г. Швець, М. Зільбан, С. Коберник та ін.), «Російсько-український математичний словник» (Ф. Гудименко та ін.), «Українсько-латинсько-російський медичний словник» (Г. Казьєр, В. Соколовський, Є. Февральов і П. Чернецький).

1961 рік відзначений появою «Словопоказчика драматичних творів Лесі Українки» (М. Бойко), «Короткого словника літературознавчих термінів» (В. Лесин та О. Пулинець), «Угорсько-українського словника» (Л. Владимир та ін.), «Російсько-українського електрорадіотехнічного словника» (Ю. Величко та ін.), «Російсько-українського технічного словника» (М. Матійко та ін.). Тоді ж було перевидано фотомеханічним способом видатну лексикографічну працю «Лексикон славеноросійський» Памво Беринди.

Наступного року Академія наук АН УРСР продовжила видання перекладних російсько-українських термінологічних словників: «Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки» (І. Шелудько, П. Гнип, В. Мариниченко), «Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури» (з українським і латинським показниками) (Д. Афанасьєв, А. Барбарич, Д. Зеров та ін.). Також було видано «Короткий геологічний словник-довідник» В. Вишнякова.

У 1963 році опубліковано «Російсько-український словник з механіки» (Н. Кияниця-Гуслиста), «Російсько-український словник фізіологічної термінології» (Б. Єсипенко, М. Кондратович), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (А. Білоштан, М. Бойко, К. Дорошенко), а також «Українські народні загадки», «Українські народні прислів'я та приказки» і біобібліографічний словник «Українські письменники» в 5 томах.

У 1964 році було перевидано фотомеханічним способом видатні пам'ятники української лексикографії «Лексис» Л. Зизанія і «Синоніма славеноросская», також надруковано «Короткий тлумачний математичний словник» (А. Бугай), «Довідник з української орфографії та пунктуації» (А. Бурячок, Л. Паламарчук, В. Русанівський, Н. Тоцька), «1000 крилатих виразів української літературної мови» (А. Коваль) «Короткий політехнічний довідник» (С. Меніович), «Українсько-російський словник географічних назв УРСР» (В. Нежнипапа), «Російсько-український словник зварювальної термінології» (А. Потап'євський), «Російсько-український ветеринарний словник» (Я. Ярема, П. Погребняк). Знаковими стали публікування пробного зошита «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» та двотомного «Словника мови Шевченка» (відповідальний редактор В. Ващенко).

1965 рік відзначений виданням «Словника-довідника з ботаніки» (П. Береговий, І. Білокінь, З. Лавітська, О. Липа) та перевиданням орфографічного словника І. Кириченка і словника літературознавчих термінів В. Лесина й С. Пулинця.

Наступного року вийшли з друку «Фразеологічний словник» (Н. Батюк), «Сучасні українські прізвища» (Ю. Редько), «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (С. Воробйова, Т. Молодід), «Словник літературознавчих термінів Івана Франка» (С. Пінчук, Є. Регушевський). У серії «Пам'ятки української мови» видано «Словник української мови» П. Білецького-Носенка. Крім того, започатковано видання «Історії міст і сіл Української

РСР» та «Українського радянського енциклопедичного словника».

У 1967 році видано «Українсько-англійський словник лінгвістичних термінів» (Л. Пономаренко), «Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український)» (С. Левченко, Л. Скрипник, Н. Дзятківська), «Орфографічний словник» (М. Стефанцев).

У 1968 році опубліковано «Довідник українських прізвищ» Ю. Редька, «У світі крилатих висловів» В. Коптілова, «Словник українських ідіом» Г. Удовиченка та новий «Російсько-український словник» у трьох томах.

У 1969 році з'явилися «Російсько-український геологічний словник» (С. Головащук, І. Соколовський), «Довідник з бібліотекознавства і бібліографії» (Е. Куделько, С. Мінц), «Короткий російсько-український словник поліграфічних і видавничих термінів» (В. Бова, М. Доломіно), «Словник українських псевдонімів та криптонімів» (О. Дей), «Англо-український фразеологічний словник» (К. Баранцева). Започатковано видання «Радянської енциклопедії історії України» та «Енциклопедії народного господарства Української РСР».

Виходили українські лексикографічні праці й у діаспорі. У США в 1962 році було перевидано «Правописний словник» Г. Голоскевича, опубліковано «Словник чужомовних слів» у 3 томах (1963–1966) Артема Орла й Українсько-англійський словник (1963).

У Канаді з'явилися «Граматично-стилістичний словник Шевченківської мови» (1961) І. Огієнка, «Словник канадизованих прізвищ слов'ян» (1961) Р. Климаша, «Ідіоми української мови» (1963) В. Софронів-Левицького, «Знайдібки до словника чужослів» (1967) П. Штепи, українсько-англійський словар кишеньковий (1967). Вагоме місце в українській лексикографії посів етимологічний словник української мови Ярослава Рудницького, який видавався з 1962 року у Вінніпезі.

У Німеччині опублікований «Український зворотний словник» (1969) В. Ніньовського, у Франції продовжувала виходити «Енциклопедія українознавства: словникова частина» за редакцією Володимира Кубійовича.

Перелік назв лексикографічних праць свідчить про домінуючу тенденцію українського словникарства 60-х років, а саме: прагнення забезпечити вітчизняну лексикографію перекладними загальними й термінологічними словниками, передусім російсько-українськими. За період 60-х років ХХ ст. академічне видавництво «Наукова думка» випустило у світ російсько-українські терміноло-

гічні словники з фізики (16 тис. термінів), ботаніки (понад 10 тис. термінів), гірничої справи (20 тис. термінів), хімії (6 тис. термінів), геології (19 тис. термінів), математики (12 тис. термінів), механіки (11 тис. термінів), машинознавства та загального машинобудування (16 тис. термінів), гідротехніки (13 тис. термінів), електрорадіотехніки (30 тис. термінів), теплотехніки й газотехніки (32 тис. термінів), ветеринарії (12 тис. термінів), фізіології (15 тис. термінів), зварювання (8 тис. термінів), металургії (9 тис. термінів). До цього циклу належить і «Російсько-український словник соціально-економічної лексики» (понад 20 тис. слів) [14, с. 105].

Публікація цілої низки словників галузевих термінологій активно сприяла «уніфікації й остаточному внормуванню великого шару лексики різних термінологічно-номенклатурних систем сучасної української літературної мови, які постійно збагачуються» [14, с. 105].

Відзначимо загальні особливості перекладних двомовних словників 60-х років ХХ ст. Мегаструктура двомовного словника в досліджуваний період була удосконалена та включала словник і розділ з ілюстрацією текстів. «Правила користування словником» пропонували адресатові інформацію, необхідну для роботи з корпусом словника, урахували індивідуальні особливості кожного словника. Примітки і скорочення містили додаткову, у тому числі граматичну й екстралінгвістичну, інформацію про вокабулу.

Семантична макроструктура, у свою чергу, давала змогу групувати лексичні одиниці за предметно-тематичним принципом, включати в словник ілюстративний матеріал. За допомогою цієї макроструктури можна оптимізувати процес пошуку й запам'ятовування нових лексичних одиниць, що пояснює використання семантичного підходу для створення навчальних словників і словників-мінімумів.

Мікроструктура словника – це структура словникової статті. Вона побудована виходячи зі значень лексичної одиниці вхідної мови і складається з наступних частин (компонентів): заголовне слово; фонетична й граматична інформація, упорядкована система перекладних еквівалентів, незалежні фразеологічні звороти та приклади.

Обов'язковими компонентами мікроструктури перекладного словника 60-х років ХХ ст. є вокабула й перекладний еквівалент (чи описовий переклад). При цьому двомовний термінологічний словник пропонує не описовий перифраз, а ясний і зрозумілий адресатові переклад або коротке тлумачення лексеми вхідної мови.

Інші частини словникової статті характерні для загального двомовного словника, який дає користувачеві максимально можливу інформацію про заголовне слово.

Повна або часткова відсутність граматичної, фонетичної та екстралінгвальної інформації в галузевих словниках пояснюється прагненням укладача до економії місця й необхідністю включення в корпус максимального числа спеціальних лексичних одиниць. Це робить галузеві словники 60-х років ХХ ст. залежними від загального перекладного словника, вимагає використання додаткових джерел інформації.

Емпіричний підхід пропонує упорядкувати систему значень відповідно до частотності вживання в мовному середовищі. При виборі аналітичного підходу укладач виходить від базового значення й розташовує інші значення так, щоб у тексті словникової статті можна було простежити, як і за рахунок чого сталася зміна базового значення або утворення нового. При історичному підході всі значення розташовуються в хронологічній послідовності, відповідно до їх першої згадки у відомих зразках письмової мови.

Кожен перекладний словник 60-х років ХХ ст. створювався з певною метою, був призначений для певного користувача, що залишав за лексикографом право вибирати один із трьох вищезгаданих способів упорядкування системи значень і відтінків значень.

Новий «Російсько-український словник» 1969 року (у трьох томах) за обсягом систематизованого в ньому лексичного матеріалу двох мов належав до найбільших і найповніших перекладних словників у практиці як української, так і світової лексикографії. У реєстрі тритомника було зафіксовано 120 тис. російських слів, до яких подано приблизно 400 тис. українських еквівалентів. Зростання кількості слів у тритомному академічному словнику відбувалося передусім за рахунок залучення нової лексики різних сфер застосування й різних стилістичних шарів, які відбивали зміни в мовній практиці 60-х років ХХ ст.

Значно розширено й докладно опрацьовано слова просторічно-розмовної, застарілої та емоційно-забарвленої категорій лексики, які використовувалися у творах художньої літератури. У словнику доволі широко представлена лексична синоніміка в українській частині словникових статей. Це, «без сумніву, збагачує повсякденне вживання українського слова, його комунікативні функції, дає можливість найповніше й найточніше передавати думки та почуття людини» [8, с. 115].

Залучення до перекладної частини тритомника надзвичайно багатой і різноманітної щодо складу української лексики засвідчує її постійне, неспинне збагачення та вдосконалення, глибоке опрацювання українського слова в усіх аспектах. Уточнення перекладу багатьох реєстрових слів у тритомному мовнику йшло додаванням нових відповідників, розширенням синонімічних рядів еквівалентних слів, уважним підходом до порядку розміщення українських відповідників.

Як правило, у словнику першим стоїть найуживаніший український відповідник, а далі подаються рідше вживані еквіваленти, тобто слова, дещо віддалені семантично, лексеми-кальки й запозичення. Цікаво, що деякі з відповідників («росіянізми» та штучні кальки з російської), які були зафіксовані в російсько-українському словнику 1948 року й не характерні для сучасного українського слововживання, у тритомнику зовсім не подаються (наприклад, *бреши, бобиль, безчасся, безпутничати, деревесина, добро пожалувати, кулич, злополуччя, новомісяччя, портянка* тощо).

Однак і цей перекладний словник часто дублював, калькував чи просто транскрибував російську лексику, сприяючи зближенню української та російської мов та утвердженню процесів русифікації. Подібні процеси спостерігалися й у численних двомовних термінологічних словниках. Усе це негативно відображалось на процесах становлення власне української лексикографії середини ХХ ст.

Висновки. Аналіз словникової продукції українських лексикографів 60-х років ХХ ст. наочно засвідчує піднесення й певний розмах словникової роботи в Україні, серйозне розширення тематики української лексикографії, адже, крім видання перекладних українсько-російських і російсько-українських словників, у цей період опубліковано словникові праці нових для української лексикографії типів, серед яких – «Словник мови Шевченка», «Словник українських псевдонімів та криптонімів», «Довідник українських прізвищ» тощо. Вагоме місце посідають й енциклопедичні словники, які нарешті утвердилися в українській радянській лексикографії. Надзвичайно важливим з погляду збереження історичної пам'яті стало видання серії «Пам'ятки української мови» та двотомного «Словника мови Шевченка».

У 60-х роках ХХ ст. проводилася підготовка до видання першого в історії національної лексикографії багатотомного тлумачного «Словника української мови». У цьому словнику на основі величезного лексико-фразеологічного матері-

алу досить виразно віддзеркалюються стан та основні тенденції розвитку словникового складу української загальнонародної мови другої половини ХХ ст.

Викладений у статті матеріал дає підстави акцентувати увагу на тому, що створені українськими лексикографами словникові праці одночасно з виконанням безпосередніх лінгвістичних завдань містять у собі велику та різноманітну наукову й політичну інформацію, будучи в такий

спосіб не тільки знаряддям піднесення культурно-освітнього рівня нації, в й важливою ланкою у формуванні національної свідомості та збереженні історичної пам'яті українців. Усе це переконливо свідчить про відповідальність лексикографії перед суспільством, перед нацією як щодо дотримання в словниках правильного, науково обґрунтованого співвідношення загальнолітературної та спеціальної лексики, так і відносно відображення в них ментальності нашого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1963. 242 с.
2. Гумецька Л.Л. Історичний словник української мови: деякі питання теорії і практики укладання словника. *Мовознавство*. 1967. № 1. С. 44–49.
3. Демська О. Вступ до лексикографії. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 266 с.
4. Дубічинський В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології : навчальний посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2004. 203 с.
5. Кочерга О., Непийвода Н. Тенденції української термінологічної лексикографії. *Урок української*. 2000. № 3. С. 25–29.
6. Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. : бібліографічний покажчик. Львів, 1999. 359 с.
7. Москаленко А. Нарис історії української лексикографії. Київ : Радянська школа, 1961. 162 с.
8. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія: питання історії, теорії та практики. Київ : Наукова думка, 1978. 203 с.
9. Пилипчук Д. Словники української мови: 1596–2018 : бібліографічний покажчик. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2020. 1072 с.